

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 18

Одеса
"Юридична література"
2003

Секція 14
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

УДК 343.9

В. А. Туляков
зав. кафедри кримінального права
ОНЮА

**ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬСТВА В СІМ'І:
ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Аналіз матеріалів експертних обстежень і доповідей Комісії ООН з попередження злочинності і кримінального правосуддя, доповідей Комітету ООН по гендерній політиці, документів і матеріалів правозахисних організацій свідчить, що насильство в сім'ї являє собою світову проблему. В усьому світі близько 60% осіб піддаються фізичному насильству з боку партнерів; 40% піддаються побоям з боку партнерів і ще 40% — психологічним знущанням. Дані соціологічних опитувань свідчать, що у 2000 році 79% українських жінок переживали насильство у своїй сім'ї, при чому 52% опитаних жінок указало, що насильство над жінкою в сім'ї в сучасній Україні — дуже серйозна проблема, яка вимагає негайного вирішення; 27% — указали, що проблема є, але не настільки серйозна, щоб вирішувати її в період найжорстокішої економічної кризи, і тільки 14% опитаних вважали, що тут немає реальної проблеми і справа конкретної сім'ї встановлювати порядки у себе. Найбільш серйозною вважають цю проблему жінки у віці від 31 до 45 років.

Разом з тим, канонізована допустимість насильства по відношенню до жінок у патріархальному середовищі, право батьків на насильство у відношенню до дітей, вікове використання насильницьких методів виховання і соціального контролю протягом чималого часу знімали актуальність проблеми. У Давній Русі за вбивство чоловіком дружини чоловіка корили і гудили, за вбивство чоловіка дружину живцем закопували у землю. Вічність сімейного насильства, що декларується, тотальна агресія в сімейних відносинах, що культивуються патріархальними умовами побуту і засобом життя, приводила до того, що сімейні конфлікти оцінювалися як щось традиційне, що не залежить від глобальних соціальних потрясінь і змін.

За радянської влади проблема насильства в сім'ї відносилася до проблематики повсякденної побутової злочинності і не була ідентифікована як пріоритетна. Побудова основ демократичної держави в нашому суспільстві привела

до прийняття 15. 11. 2001 р. Верховною Радою України нового Закону “Про попередження насильства в сім’ї”, що відкрив нову еру в організації профілактики названих злочинів. Закони, що спрямовані проти насильства в сім’ї, існують тепер у 46 країнах із 193 країн світу.

Профілактика насильства в сім’ї — специфічна діяльність, спрямована на виявлення чи усунення, нейтралізацію факторів, обставин, ситуацій, що формують насильство в сім’ї, виявлення груп ризику і конкретних осіб з підвищеним ступенем віктимності і вплив на них з метою відновлення або активізації їхніх захисних властивостей, а також розробка удосконалювання вже наявних спеціальних засобів захисту громадян від злочинів і наступної віктимізації.

Серед першочергових заходів профілактики насильства в сім’ї варто назвати необхідність удосконалювання нормативної бази. Оскільки одного лише визнання протиправного характеру насильства в сім’ї явно недостатньо для зниження поширеності цього явища, важливо, на нашу думку, законодавчо закріпити принцип караності за подібні діяння [1]. Так, немаловажним уявляється розгляд проблеми насильства по відношенню до батьків як кваліфікованого складу в числі злочинів проти особистості. Згідно з російським дореволюційним кримінальним правом такий злочин був відомий і, на наш погляд, його використання може принести певну користь і в сучасних умовах, що характеризуються толерантним відношенням до насильства в сімейних відносинах на законодавчому рівні. У Словенії, наприклад, фізичне насильство в сім’ї не розцінюється як злочин, якщо в результаті була нанесена “легка” травма, включаючи “перелом носу, ребер, легкий струс мозку і вибиті зуби”. У новому Кримінальному кодексі України 2001 року насильство в сім’ї не виокремлюється серед інших форм насильства. У цьому зв’язку, вважаємо, було б доцільним посилення кримінальної відповідальності у сфері сімейних відносин хоча б за допомогою доповнення переліку обставин, що обтяжують покарання, закріплених у ч. 1 ст. 67 КК України такою формою як “здійснення злочину у відношенні члена сім’ї”. Згодом практика застосування такої норми підвищила б планку нетерпимості до актів насильства в сім’ї і дозволила б вирішити питання про криміналізацію насильства в сім’ї в українському законодавстві.

Закон України “Про попередження насильства в сім’ї” виходить із принципу відповідальності держави за насильство у приватній сфері (сім’ї) і спирається на міжнародний досвід застосування соціальних методів у вирішенні проблеми насильства, що, безсумнівно, буде сприяти підвищенню звертання до органів правосуддя, покаранню винуватців і, отже, припиненню подальшого насильства. Спеціальні заходи профілактики насильства в сім’ї відповідно до Закону, підрозділяються на загальні та індивідуальні.

Якщо до загальних заходів віднесена організаційна і управлінська діяльність щодо забезпечення нормального і повноцінного розвитку сім’ї, гармонічного виховання дітей, дотримання конституційних прав і свобод громадянина, то спеціальні заходи послідовно зорієнтовані на діяльність спеціалізованих державних органів, правоохоронних органів, органів опіки і піклування, кризових і медико-реабілітаційних центрів, громадськості по припиненню (віктимологі-

чна профілактика, захисне розпорядження), запобіганню (застереження про неприпустимість насильства в сім'ї і віктимної поведінки) і профілактиці насильства в сім'ї (залучення до відповідальності за насильницькі делікти, соціальна і ситуативна профілактика).

У принципі, зазначена схема вперше в такому обсязі застосовується у вітчизняній профілактичній практиці. І якщо деякі заходи (застереження про неприпустимість антигромадської поведінки) були знайомі практиці діяльності правоохоронних органів ще з 60-х років ХХ століття, то, поряд з ними, Закон містить ряд новел, що устоялися в практиці профілактики насильства в сім'ї в інших державах. До них відноситься діяльність медико-реабілітаційних і кризових центрів по профілактиці насильства в сім'ї, що вперше в Україні була легалізована на рівні Закону. До них відноситься також винесення застережень про неприпустимість антигромадської поведінки і захисних приписів.

Зупинимося коротко на цих питаннях, оскільки їхнє застосування має істотне значення для майбутньої організації практики профілактики насильницьких злочинів у сім'ї.

Згідно зі ст. 8 Закону, кризові центри створюються місцевими державними адміністраціями й іншими суб'єктами профілактики злочинів відповідно до соціальних потреб регіону з метою здійснення психологічної, педагогічної, медичної, юридичної допомоги жертвам насильства, надання притулку, ознайомлення з правами, координації профілактичних заходів із правоохоронними органами.

Зазначена сукупність задач є досить типовою для таких підрозділів в усьому світі і надання притулків (shelters) є дуже діючим методом обмеження насильства в сімейних відносинах у країнах Західної Європи, Канаді і США. Перші притулки для жінок, що ховаються від насильства в сім'ї, були створені там на початку 70-х років ХХ століття, але і донині ці організації фінансуються недостатнім чином. У кращому випадку — це прояв інерції, а в гіршому — примирення з цим насильством як на соціальному, так і на інституціональному рівнях.

Слід зазначити, що подібного роду центри на суспільних основах створені в Росії й в Україні. Так, у Росії існує близько 45 спеціалізованих кризових центрів, що працюють по лінії проекту "Сестри" (допомога жінкам, що постраждали від сексуального і сімейного насильства) і проекту "Гармонія" (допомога потерпілим від сімейного насильства, створення притулків.) Перший притулок для жінок, що постраждали від насильства в сім'ї, відкритий у Харкові в 2000 році. В Одесі з 2000 року функціонує Асоціація допомоги жертвам насильства в сім'ї. У Києві і Львові в рамках проекту "Гармонія" відкриті соціально-психологічні консультації, "телефони" довіри для жертв, що постраждали від зґвалтування і насильства в сім'ї.

Безумовно, це крапля в морі і подібні роботи повинні розширюватися. Разом з тим, розвиток кризових центрів вимагає обліку декількох моментів, що досить важливі і мають значення для роботи з віктимологічної профілактики злочинів. Існує чотири основних елементи, що характеризують будь-яку успішну програму.

По-перше, варто чітко коригувати перелік наданих послуг відповідно до потреб жертв. Так, надання психологічної і правової допомоги надмірно важливе для жертви, й у світі на ці напрямки витрачаються величезні кошти. Разом з тим, аналіз потреб жертв сімейного насильства свідчить, що основні їхні потреби: це потреба в забезпеченні безпеки і матеріальної допомоги. Практика роботи кризових центрів Заходу показує, що там ці потреби задовольняються лише на 15-20 %. У випадку, якщо і ми підемо уторованим шляхом, то цілком ризикуємо одержати досить дорогу і неефективну систему соціального контролю, нову бюрократичну одиницю замість діючої системної профілактичної структури.

По-друге, вона повинна брати під сумнів механізми заперечення в порушника, а також припущення, що базуються на відносинах гендерів, що сприяють його образливої поведінці.

По-третє, програми можуть здійснюватися безпечно тільки в тому випадку, якщо вони супроводжуються підтримкою, що забезпечує безпеку тих, хто може постраждати від можливого насильства порушника.

По-четверте, фахівці різних профілів повинні пояснювати, що насильство в сім'ї неприйнятно, і притягати порушників до відповідальності. І, нарешті, програми не змінять поведінки чоловіків, які у ній беруть участь, якщо суспільство в цілому не буде виявляти більшу нетерпимість до насильства стосовно жінок.

Згідно зі ст. 9 Закону центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї створюються в системі діючих установ охорони здоров'я для лікування жертв та їх психосоціальної реабілітації, надання медичної, санітарної і психологічної допомоги жертвам злочинів. Ми знаємо, що наслідки насильства стосуються, насамперед, емоційного стану після пережитого, глибини переживань. Це може бути спокійний стан, коли не надається значення цьому факту (за даними досліджень воно спостерігається тільки у 10% жінок); це можуть бути неприємні переживання без сильного сердечного надламу; але найчастіше це хворобливі переживання, що тягнуть глибоку сердечну травму. Наслідками насильства є і зміна відношення до людей після нього: втрата довіри, побоювання, ненависть, більш вимогливе відношення чи більш дбайливе відношення до людей, щось інше. У цьому зв'язку здійснення діяльності медичних центрів є украй важливим заходом щодо профілактики насильства в сім'ї.

До спеціальних заходів індивідуальної профілактики насильства в сім'ї віднесене: офіційне застереження про неприпустимість здійснення насильства в сім'ї (ст. 10), що виноситься за умови відсутності в діях особи ознак злочину, службою дільничних інспекторів міліції чи кримінальною міліцією у справах неповнолітніх; офіційне застереження про неприпустимість віктимної поведінки (ст. 11). При всій односторонності трактування віктимної поведінки як систематичної провокуючої поведінки, що є щонайменше неточним, зазначена міра може реально сприяти зниженню напруженості сімейних конфліктів, оскільки дуалізм відносин "злочинець-жертва" відзначається більшістю дослідників

зазначеної проблеми; постановка на профілактичний облік (ст. 12); захисний припис (ст. 13); обов'язок реституції (ст. 14).

Найбільший інтерес у переліку згаданих заходів представляє захисний припис, що виноситься особі, що допустила вдруге після застереження акт насильства в сім'ї, співробітником міліції за узгодженням з начальником відповідної служби міліції. Відповідно до Закону, захисним приписом особі, щодо якої він винесений, може бути заборонено протягом 30 діб вчинювати певні дії стосовно жертви насильства в сім'ї, а саме: чинити конкретні акти насильства в сім'ї; одержувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї; розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо жертва насильства в сім'ї за власним бажанням знаходиться у місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї; відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово знаходиться не за місцем загального проживання членів сім'ї; вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї. Невиконання умов припису передбачає адміністративну відповідальність [2].

При всій дієвості зазначеної міри профілактики на Заході, відзначимо, що її реалізація в Законі України не вільна від недоліків.

Слід, по-перше, відзначити, що термін "захисний припис" невдалий. Мова йде не про захист, а про охорону. З огляду на це зручніше і доцільніше використовувати термін "охоронний припис".

По-друге, на Заході існують тимчасові обмежувальні ордери, що видаються поліцією на термін до 36 годин, і постійні, що оформляються суддею. Ця практика більш відповідає принципам конституційного захисту прав і свобод громадян і з реформою судової системи в Україні, повинна на наш погляд, також одержати втілення в Законі про профілактику насильства в сім'ї.

При цьому тимчасовий ордер видається, коли існує загроза життю, здоров'ю і благополуччю жертви насильства і малоімовірно, що вона буде в безпеці до одержання судового ордера. Тимчасовим ордером обмежується: доступ порушника порядку до дітей; контакти з постраждалою особою на роботі і в інших, часто відвідуваних нею місцях; одноособове використання спільного майна.

Відповідно, постійний ордер (обмежувальне розпорядження) видається суддею протягом 36 годин з моменту акта насильства або протягом 28 днів з моменту початку дії тимчасового ордера, або затверджується (пролонгується) тимчасовий ордер, або уточнюються правообмеження стосовно особи, що допустило насильство в сім'ї, що зокрема стосуються: умов адміністративного арешту при порушенні розпорядження; умов застосування кримінального покарання за порушення розпорядження (обвинувачення в неповазі до суду, штраф і позбавлення волі); інформації про можливі розлучення, роздільне проживання, відшкодування збитку і компенсації; утримання кривдника/відповідача від заподіяння подальшої шкоди жертві/позивачці, залежним від неї членам сім'ї, іншим родичам і особам, що надають їй допомогу; розпорядження відповідачеві залишити сімейний будинок незалежно від того, хто володіє цією власністю; розпорядження відповідачеві надати позивачці

доступ до використання автомобіля і/чи іншого особистого майна; врегулювання доступу відповідача до дітей; утримання відповідача від контактів з позивачкою на роботі і в інших часто відвідуваних нею місцях; розпорядження відповідачеві сплатити витрати позивачки на лікування, консультування чи перебування у притулку; заборони одноособового використання спільного майна; інформування сторін, що якщо відповідач порушить захисне розпорядження, він може бути заарештований з чи без попередження і понесе кримінальне покарання; інформування позивачки, що незалежно від використання захисного розпорядження в рамках законодавства про насильство в сім'ї, вона може звернутися до прокурора, щоб порушити кримінальну справу проти відповідача; інформування позивачки, що незалежно від використання охоронного ордера в рамках законодавства про насильство в сім'ї, вона може почати цивільний процес і збудити справу про розлучення, роздільне проживання, відшкодування збитку чи компенсацію.

Уявляється, що послідовне втілення зазначених нами пропозицій здатне певним чином сприяти обмеженню злочинності і протидії насильства в сім'ї. Для більш результативної боротьби з різними видами насильства повинні бути розроблені інформаційні і просвітительські програми з цієї проблеми, освітні програми, спрямовані на зміну сформованих соціокультурних моделей поведінки чоловіків і жінок і осуд забобонів і звичаїв, заснованих на ідеях переваги одного з гендерів.

Література

1. Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу: Постанова КМУ від 26 квітня 2003 р. № 616.
2. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису: Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2003. — № 30. — Ст. 244.

УДК 342.222

Н. А. Мирошниченко
канд. юрид. наук, доцент
кафедри кримінального права ОНЮА

СПЕЦІАЛЬНІ ВИДИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Інститут звільнення від кримінальної відповідальності покликаний реалізувати такі принципи кримінального права, як гуманізм, індивідуалізація відповідальності та економія заходів кримінальної репресії. Під звільненням від кримінальної відповідальності розуміється відмовлення держави в особі відповідних судових органів від застосування заходів кримінально-правового характеру до осіб, які скоїли злочин. У розділі IX Загальної частини КК закріп-